

ATASÖZLERİNİN KISALIĞI YA DA DİLBİLİMSEL EKSİLTİ SORUNU

N. Engin UZUN

1.1 Örneklerinin derlenmesi, çeşitli ölçütlere göre sınıflandırılması, kavram ve dil yapılarının incelenmesi etkinliklerini kapsayan *paremiyoloji* (paremiology) alanında, atasözlerinin *kısa* sözler olduğunu kabul etmek bir gelenek olmuştur. Atasözü örneklerinin, her zaman, akılda kalıcılığı ve anlatımda etkileyiciliği sağlamak üzere "kısa ve öz olma ilkesine" bağlı kalmaları gerekmiştir. *Kısalık*, bir yerde, atasözü belirlemesinin ilk ölçütü sayılmış, paremiyologlardan hiç biri, bugüne kadar, satırlar tutan bir sözü, atasözüdür diye savunmamıştır.

1.2 Paremiyoloji alanında geliştirilen ve genel nitelikli sözlüklere de geçen tanımların hemen hepsinde, atasözlerinin kısalığına yer verilirse de, bu kısalığın boyutları üzerine açık bilgiler verilmez; bir yargı taşımalarından hareketle, genelde birer *tümce* görünümünde oldukları belirtilir. Oysa, bilindiği gibi, pekçok dil, satırlar tutan tümceler kurabilmektedir.

Atasözlerinin kısalığı üzerine, daha belirgin birimleri, sözgelimi *sözcükleri* gözeten yaklaşımların, tutarlı gözlemlerde bulunabileceklerini bekleyebiliriz. Ne var ki maksimum-minimum sözcük sayıları arasındaki fark o kadar büyüktür ki yalnızca *kısa atasözü/ uzun atasözü* ayrımı yapabilmek mümkün gibi görünmektedir¹.

1.3 Gerçekte, tüm atasözü örnekleri için geçerli olacak bir *birim-yapı'yı* (tabii ki, dilbilgisel bir yapıyı) kabul etmek, atasözlerindeki kısalık sorununu, bu birim-yapıdaki kısalık olarak ele almak, tutarlı bir gözlem tabanı oluşturmak üzere iyi bir başlangıç gibi görünmektedir. Sözgelimi, paremiyolojinin kabul ettiği yapıyı, yani tümceyi, biraz da uzlaşma adına, sözkonusu birim-yapı olarak kabul edebiliriz.

1 Örneğin ŞENALTAN, Türk atasözlerinin uzunluğunu sözcük sayımı ile kontrol etmiş, maksimum-minimum sözcük sayısını 11—2 olarak göstermiştir (1971:96—7).

Bu noktada, *çok-tümceli* atasözü örneklerinin bu kabullenişe itiraz nesnesi olabilecekleri gerçeğini şimdilik bir yana bırakırsak, bu birim-yapı için şu belirlemeyi yapabiliriz: Birim olması nedeniyle tümcelerin tamlığında daha çok soyut ilişkiler sözkonusu olacaktır. Örneğin, Türkçeye yöneltmiş "*Hangi yapılar tam tümcedir ya da eksik olmayan tümce nasıl bir yapıdır?*" sorusunun yanıtı, dilbilgisinin, tümcenin temel öğelerini tanımlamasında, yani *öge* kavramını *örneklerden* soyutlamasında bulunacaktır. Bu tanımlar izlenerek, örneklerde, soyut birim-yapıya göre saptanacak bir *azalma*, atasözlerindeki kısalığın da saptanması olacaktır.

2. Bu ilişki bizi, tümce yapılarındaki eksilme ile ilgilenen *dilbilimsel eksilti* (linguistic ellipsis) yaklaşımı ile yüz yüze getirir.

2.1 Dilbilimde, "*olağan koşullardaki biçimine oranla kimi öğeleri eksik olan ama anlamayı aksatmayan bir dizim ya da tümce kullanma*" olarak tanımlanan (VARDAR, 1978: "eksilti") *eksilti*, bu tanımını ancak 1920—1930 yılları arasında, dilbilimcilerin bilimsel kanıtlara önem verme kaygısıyla *bağlama* (context) dayandıkları dönemlerden geçerek kazanabilmiştir. Geleneksel dilbilgisi ise, *eksilti* ile *eksiklik* arasında belirgin bir ayırım yapamamıştır².

Eksiltinin anlaşılabilir, tamamlanabilir ya da *kestirilebilir* (recoverable) olması, bağlamda, eksilti taşımayan yapıları gerekli kılar. *Kestirilebilirlik* (recoverability) ise, âtdan öğelerin karşıdaki (dinleyici/okuyucu) tarafından yeniden yerleştirilmesi olanağıdır (DRESSLER, 1978: 224). Eksiltili yapıdan ya da tümceden daha büyük yapılar bağlamı oluşturur; eksilti, tümce üstü boyutlar kazanır. Bağlam ise

- (A) bildiride çok-anlamlılığı ya da belirli anlam bulanıklığını gideriyor,
- (B) *bu, şu, orası, Ahmet gibi* öğelerin kaynağını (reference) gösteriyor ve
- (C) dili kullanan tarafından eksilti olarak atılan bilgiyi koruyordu (LEECH, 1983: 66—7).

Eksiltinin bağlam içinde gerçekleşme koşulları da şöyle belirlenebilirdi:

- (D) Soyutlanmış biçimde dilbilgisel geçerliği olmayan tümceler, diğer tümcelerle birliktelik oluşturursa bir dilbilgisel metin

2 Bu yöndeki eleştiriler için bkz. (CRYSTAL, 1985: 56—9), (LYONS, 1983: 162).

ortaya çıkarabilirler. Bu tip tümceler ya bir önceki (anaphoric) ya da bir sonraki (kataphoric) tümceyle belirlenirler ve eksilti olarak ele alınırlar. Bunun dışında kalan her durumda yorumlanamazlar (WUNDERLICH, 1974: 392).

2.2 Doğrudan eksilti kavramına yönelen THOMAS, üçlü bir ayırma giderek eksütünin tümce ve bağlam koşullarına işaret eder³. İlki e/more'du; herhangi bir bağlam yardımı olmaksızın, konuşucuların dil sistemine ait bilgileriyle doğrudan tamamlanan eksiktir. Bu tür eksiklik, (örneğin İngilizce için, "Has he got the tickets?" gibi bir tümce yerine "Got the tickets?" gibi bir tümcede bulunan eksiklik ile örneklendirilen) daha çok dil kullanımı alışkanlıklarına dayanan özelliklerdir. Diğeri ise, *gerçekleşmeme* (non-realization) adıyla anılan, eksiltilmesi seçmeli olan yapılardır. Bu,örneğin İngilizcede, *The dinner was cooked (by someone)* gibi edilgen yapıda, etken ögenin (by someone) gerçekleşmemesidir. Gerçekte, Chomsky Dilbilgisinde seçmeli ve zorunlu *silme dönüşümü* (deletion transformation) adı altında düzenlenen bu gerçekleşmeme olgusu, daha genel bir koşula bağlı kalıyordu: kestirilebilirlik. Bir silme işlemi, örneğin, buyum kiplerinde adlara, soru tümcelerinde belirsiz adılara ve paralel (fixed) yapılarda görünen özdeş öğelerden birine uygulanabilirdi ve böylece, bütün silmelerin kestirilebilirliği garanti edilmiş olurdu (CHOMSKY, 1965: 144-5). Yoksa,

(E) eksilti, bütünüyle bağlama dayanan bir özellik olarak kalır (THOMAS, 1979:67)⁷

2.3 Eksilti kavramı üzeine bugüne kadar geliştirilen yaklaşımların, atasözlerinin kısılalığını çözümlenmede oldukça karmaşık görünümleri ile sürülebilir. İki gerekçe ile bu karmaşıklığın dışında kalınabilir :

- (F) Atasözleri birer kapalı mikro-metindir; çok tümceli atasözleri örnekleri de.
- (G) Her bir atasözünü örneği için tümcenin gerçekleşmiş öğeleri değişmezdir; tümceler arası ilişkiler de.

Bu birbirini tamamlayan iki gerekçeden ilki, (D)'ye karşı, örneklerin bağılanışız da yorumlanabildiklerini vurgulamaktadır; bağılanışız

³ THOMAS'ın eksilti sınıflamasının Türkçeye uygulanması için bkz. Turan, Ü.Ö., A Preliminary Study of Elliptical Sentences in Turkish, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, basılmamış master tezi, 1987.

atasözü sözlükleri yazılabilmektedir çünkü. Diğeri ise, herhangi bir olası tümce ilişkileri modelinin kalıplaşmış ilişkileri açıklamakta kullanışsız, hatta yetersiz kalacağını vurgulamaktadır; her bir atasözü örneği için sonsuz sayıda ve belirsiz bağlamlar sözkonusu olabilmektedir çünkü.

3.1 Birim-yapı üzerine, yani Türkçedeki temel tümce yapısı üzerine şu içsel, yani dilbilgisel ilişkileri öne çıkarabiliriz:

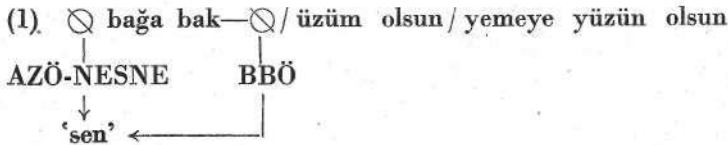
- (H) Yüklemdi Öge (YÖ), yani yüklemi kuracak çekimli eylem ya da adsoylu öge, ÖZNE gerektirir.
- (I) İyelik Öge (İÖ), Tamlayan Öge (TÖ) gerektirir.
- (HI) ÖZNE ve TÖ'nün sözcüksel olarak gerçekleşmediği yapılar da, sırasıyla, YÖ, kişi-sayı belirleyicileri ile ÖZNE'yi, İÖ de, iyelik belirleyicileri ile TÖ'yü biçimbilimsel olarak belirler.
- (J) Geçişli çatıdaki YÖ, NESNE gerektirir.
- (K) Belirteç (BE), YÖ gerektirir.
- (JK) NESNE ve YÖ'nün sözcüksel olarak gerçekleşmediği yapılar da, sırasıyla YÖ ve BE'nin kendisi, her ikisini sözdizimsel olarak belirler.

Böylece, atasözü örneklerinde görülebilecek bir Azaltılmış Yapı (AZY), Azaltılan Ögenin (AZÖ) *sözlüksel içeriğini* (lexical entity)

ya (L) ADIL düzeyinde kestirtebilecek biçimbilimsel bağlantı ögesi (BBÖ), yani kişi-sayı belirleyicisi (1) ya da iyelik belirleyicisi (2),

ya (M) kavramsal olarak sınırlayacak sözdizimsel bağlantı ögesi (SzBÖ), yani YÖ (3) ya da BE (4)

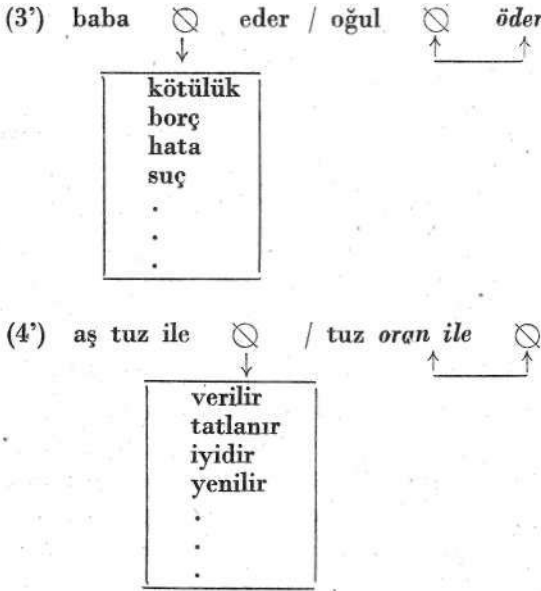
ya da (N) özdeş olarak kestirtebilecek sözcüksel bağlantı ögesi (ScBÖ), yani gerçekleşmiş ögeler (5), (6), (7), (8) taşıyacaktır.

- (2) aç $\begin{array}{c} \circ \\ | \\ \text{AZÖ-TÖ} \\ | \\ \text{'senin'} göz-üre-ü / açarlar $\begin{array}{c} \circ \\ | \\ \text{BBÖ} \\ | \\ \text{'senin'} gözünü$$
- (3) baba $\begin{array}{c} \circ \\ | \\ \text{AZÖ-NESNE} \\ | \\ \text{'nesnellik'} eder / oğu! $\begin{array}{c} \circ \\ | \\ \text{SzBÖ (geçişlilik)} \\ | \\ \text{'nesnellik'} öder$$
- (4) aş tuz ile $\begin{array}{c} \circ \\ | \\ \text{SzBÖ-BE} \\ | \\ \text{'yüklemlik'} / tuz oran ile $\begin{array}{c} \circ \\ | \\ \text{AZÖ-YÖ} \\ | \\ \text{'yüklemlik'}$$
- (5) arsızın yüzüne tükürmüşler / $\begin{array}{c} \circ \\ | \\ \text{AZÖ-NESNE} \\ | \\ \text{'arsız'} "yağmur yağıyor" de-miş $\begin{array}{c} \circ \\ | \\ \text{BBÖ} \\ | \\ \text{'arsız'}$$
- (6) baskısız tahtayı yel alır / $\begin{array}{c} \circ \\ | \\ \text{AZÖ-NESNE} \\ | \\ \text{'baskısız tahtayı'} yelalmazsa sel alır $\begin{array}{c} \circ \\ | \\ \text{SzBÖ} \\ | \\ \text{'baskısız tahtayı'}$$
- (7) Bağ babadan $\begin{array}{c} \circ \\ | \\ \text{AZÖ-YÖ} \\ | \\ \text{'kalmalı'} / zeytin dededen kalmalı $\begin{array}{c} \circ \\ | \\ \text{ScBÖ} \\ | \\ \text{'kalmalı'}$$
- (8) açın karnı doyar / $\begin{array}{c} \circ \\ | \\ \text{AZÖ-YÖ} \\ | \\ \text{'açın'} göz-ü doymaz $\begin{array}{c} \circ \\ | \\ \text{BBÖ} \\ | \\ \text{'açın'}$$

AZÖ'lerin ScBÖ'leri ile tam yapılar yükselmesi nedeniyle, yani (C) ve (D)'ye uygunluğu ile (5)–(8) arasında örneklendirilen AZD'nin, (1)–(4) arasında örneklendirilen AZD'den farklı olduğu söyleyebiliriz. Bu AZD'yi, salt KISALMA amaçlı azaltma olarak görebiliriz; AZÖ'nün

kestirilebilirliği tamdır. (1) ve (2)'de verilen örneklerde ise, bağlam dikate alınır, yani (B) devreye girerse, AZÖ, dinleyicinin kendisi olacaktır. Ne var ki, burada, anlamlı olan, AZD ile atasözü örneğinin herhangi özel bir kişi (örneğin, Ahmet) için değil, adılların ulaşabileceği, yani dinleyici olabilecek *her kişi* için KULLANIŞLILIK özelliği sunmasıdır. (3) ve (4)'teki örneklerde ise, AZO'nün, SzBO'lerin sözlüksel içerikleri ile sınırlanacak ama bu dar kavram alanına girebilecek *bir dizi* nesnelik ve yüklendik öge ile GENELLEŞME özelliği göstermesidir. Örneğin, (3)'te, AZÖ'nün 'kötülük' gibi, (4)'te de 'verilir' gibi bir öge olduğunu ileri sürmenin, en azından hiçbir dilbilgisel dayanağı olmayacaktır:

Böylece, bu tür AZD, atasözü örneklerine KULLANIŞLILIK ve GENELLEŞME özellikleri katarken, bu ikisinin KISALMA ile ilgisi, yalnızca, sonuç açısından bulunacaktır; atasözleri yine de kısalmaktadır.

3.2 Atasözü örneklerinin, ait oldukları dildeki tümceler olası kuruluşlarından farkb (ya da bu kuruluşlara aykırı) özellikler taşımayacakları açıktır; basit bir yaklaşımla, sözgelimi Türk atasözlerinin de Türkçe sözler olduğu söyleniverecektir. Bununla birlikte, AZD açısından tümce kuruluşlardaki kimi özelliklerin, bu davranışı etkileyebi-

leceği görülür. Örneğin Tablo 1, Türk atasözlerinde AZÖ-ÖZNE durumunun, (9)'da örneklendirildiği gibi, basit tümce türünde ScBÖ bulunduramayacağını gösterir:⁴

Tablo 1

	DBÖ	SBÖ	sayı
B	17	—	17
Bİ	12	1	13
S	40	13	53
Oran	% 83	% 17	

B: basit tümce

Bİ: birleşik tümce

S: sıralı tümce

(9) aç yanından kaç

Sıfat içtümceçiklerinde *temel adın* (TA, head noun) azaltılmasında bir sorun ortaya çıkıyor gibidir. (10)'im aksine (11), AZÖ-TA durumunu örneklendirmektedir:

(10) bakan göze bağ olmaz

↓
TA

(11) acele yürüyen yolda kalır

↓
AZÖ—TA

(11)'deki AZÖ—TA durumunu, AZÖ—İÖ gibi bir AZD ile paralel görebiliriz. Bu, Türkçe dilbilgisinin AD—SIFAT geçişmelerine izin veren yönünün sözdizimsel görünümü olarak kabul edilebilir. Gerçekte, sıfat kökenli öğelerin ad görevine geçtiği (12) gibi örnekler de AZD içinde düşünülebilir:

(12) ağır basar / yeğni kalkar
↓ ↓ ↓ ↓
SzBÖ AZÖ-AD SzBÖ AZÖ-AD

Bununla birlikte, (13)'a'da TÖ'nün TA ile özdeş olması nedeniyle AZÖ—TÖ durumundan söz edilemezken, (13)'de, AZÖ—TA'nın, AZÖ—TÖ durumunu da göstereceği kabul edilebilir:

4 Sayıma giren örnekler, (AKSOY, 1984)'teki ilk 500 örnekten oluşturulmuştur.

- (13) a. $\begin{array}{c} \text{dib-i görünmeyen su-dan geçme} \\ \text{AZÖ-TÖ} \quad \text{BBÖ} \quad \text{TA} \\ \downarrow \quad \quad \quad \downarrow \\ \text{'su'} \end{array}$
- b. $\begin{array}{c} \text{asl-ı-nı saklayan haramzadedir} \\ \text{AZÖ-TÖ} \quad \text{BBÖ} \quad \text{SzbÖ} \quad \text{AZÖ-TA} \\ \downarrow \quad \quad \quad \downarrow \quad \quad \quad \downarrow \\ \text{'su'} \end{array}$

Öte yandan, (14) gibi örnekte, AZÖ—TA durumundan söz etmek yerine, *acıkmuş*, *kudurmuş* sözlüksel öğelerinin varlığından (lexicaliaz-tion) söz etmek ve bu öğelerin sözdizimsel koşullarını yitirdiklerini kabul etmek yeğlenebilir:

- (14) *acıkmuş kudurmuş-tan* beterdir

AZD'de bir başka sorun da, (15)'deki gibi örneklerde bir AZÖ—YÖ durumundan söz edilip edilmeyeceğidir:

- (15) a- atın ürkeği (/) yiğidin korkağı
b- kadının sofusu (/) şeytanın maskarası

Bu örneklerde, AZÖ—YÖ durumu için bir SzBÖ—BE bulunmamaktadır. Buna karşılık, sözlük yorumları, (15)a'nın basit tümce, 6'nin ise sıralı tümce yapısında olduklarını, böylece, yalnızca (15)o için AZÖ—YÖ durumundan söz edilebileceğini belirlemektedir:⁵

- (15) a için sözlük yorumu: "At da kişi de hep tehlike karşısında imişler gibi uyanık olmalı, tetikte bulunmalıdır"

- b için sözlük yorumu: "Sofu kadınla şeytan alay eder. Çünkü böyle kadınlar, evlerini ihmal ederler; işlerini güçlerini bırakırlar"

O halde, AZÖ—YÖ için bir SzBÖ—BE bulunması koşulu yanında, sözlük yorumlarının da YÖ'nün azaltılıp azaltılmadığını belirleyecek bir başka ölçüt olduğu kabul edilebilir⁶. Bu ölçüt, (15) c gibi örnekler için de AZÖ—YÖ durumunu belirler:

5 *sözlük yorumu*, atasözü sözlüğünde (burada AKSOY, 1984) önerilen açıklamadan kuru-labilir.

6 LYONS, bu tür sözlerin ancak "sözlükte kullanıldıkları durum ve anlamları gösteren bir dizelge ile açıklanmaları gerektiği"ni belirtir (1983:164⁵)

- (15) c- berberin solumazı Ø / tellağın terlemezi Ø/ kahveci-
nin söylemezi Ø

AZD açısından SzBÖ—BE'ler, tümcede diğer öğeler üzerinde başka bir SzBÖ ya da BBÖ bırakmayan ama kendisi, yalnızca YO için SZBÖ olan öğelerdi. Bu durumda, AZÖ—BE durumu, kontrol edilemeyen bir AZD'dir, diyebiliriz. Bununla birlikte, yalnızca sıralı tümcelerde AZÖ—BE durumundan söz edebileceğimiz koşullar, bulunabilir de; hem sözlük yorumları, hem de sıra tümcedeki YÖ'lerin aynı durum belirleyicileri (case suffix) ile ilişkide olmaları bunu sağlar. Örneğin (16)'da, YÖ 'korkmaz' ve 'utanır', —dan çıkma (ablative) durumunu ister:

- (16) adam *adamd*an korkmaz / Ø utanır
-

Böylece, sıralı tümcelerin birinde görülen BE, diğer tümcede AZÖ-BE için hem SeBÖ, hem de SzBÖ görevi görür:

- (17) ana kızına taht kurmuş / Ø baht kuramamış
akraba ile ye iç / Ø alış veriş etme
ata dost gibi bakmalı / Ø düşman gibi binmeli

(17)'deki örneklerde görüldüğü gibi, ScBÖ—BE ve SzBÖ—BE'ler özdeş iken, (18) de sıralanan örneklerde bu özdeşlikten söz edemeyiz; YÖ'ler, farklı durum belirleyicileri ile ilişki içindedirler:

- (18) bir deli kuyuya bir taş atmış/kırk akıllı*(kuyuya) çıkaramamış
gelini ata bindirmişler/(ata) "ya nasip" demiş
dağ başına harman yapma/*(dağ başına) savurursun yel için
eşeği sahibinin dediği yere bağla da/*(sahibinin dediği yere) varsın
kurtjyesin

3.3

Tablo 2

	Sayıma giren örnekler			TMY	% 75
	AZY % 25				
	BBÖ	SzBÖ	ScBÖ		
ÖZNE	% 83	—	% 17		
TÖ	% 43	—	% 57		
NESNE	—	% 30	% 70		
YÖ	—	% 52	% 48		

Toplam AZD içinde, gerek ScBÖ, gerekse BBÖ / SzBÖ bırakarak azaltma yoluna gitmek, öncelikle KISALMA amaçlı görülebilirdi; hangi amaçla olursa olsun, atasözü kısaltılmaktaydı. Bu yolla kısalma oranı, sayıma giren örneklerde % 25'tir. Bu oran içinde, yalnızca BBÖ / SzBO bırakan AZD ise, % 63 KULLANIŞLILIK amaçlı, % 45 GENELLEŞME amaçlıdır.

4. Atasözlerindeki kısalık sorunu, paremiyologların kabul ettiği gibi yalnızca dilsel ekonominin ya da "kısa söz etkili söz" gibi biçem (style) özelliğinin değil, daha karmaşık dilsel ilişkilerin bir sonucu gibi görünmektedir.

KAYNAKÇA

- Aksoy, 1984: Aksoy, Ömer A., *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, Atasözleri Sözlüğü* 1, (1. baskı 1965), TDK Ankara.
- Chomsky, 1965: Chomsky, N., *Aspects, of the Theory of Syntax*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Crystal, 1985: Crystal, D., *Linguistics*, (1. baskı 1971), Penguin.
- Dressier, 1978: Dressler, W., "Vorstudien zur Erstellung einer Textsemantischen Basisstruktur, Skizziert am Beispiel Indogermanischer Sprachen": *Textlinguistik*, yay.: Wolfgang Dressler, Darmstadt.
- Leech, 1983: Leech, G., *Semantics*, (1. baskı 1974), Penguin.
- Lyons, 1983: Lyons, J., *Introduction to Theoretical Linguistics* Türkçesi: Kuramsal Dilbilime Giriş, çeviren: Ahmet Kocaman, Ankara.
- Şenaltan, 1971: Şenaltan, S., "Alman ve Türk Atasözlerinin dil yapısı üzerine bir etüt": *A.Ü. DTCF Batı Dil ve Edebiyatları Araştırma Dergisi* II (2), s. 85—112.
- Thomas, 1979: Thomas, A., "Ellipsis: The Interplay of Sentence Structure and Context": *Lingua* 47, s. 43—68.
- Vardar, 1978: *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, TDK, Ankara.
- Wunderlich, 1974: Wunderlich, D., *Textlinguistik, Grundzüge der Literatur und Sprach-wissenschaft*, München.